

Є. В. ЧЕРНЕНКО

## ПАНЦИРИ СКИФСЬКОГО ЧАСУ

Одним з найбільш поширених видів захисної зброї є панцир. За вдалим висловом Ксенофонта, він «прикриває у людини саме ті частини тіла, що потребують прикриття і разом з цим не заважає діям рук»<sup>1</sup>. Ф. Енгельс високо оцінив значення винаходу панцира, ставив його в один ряд з такими визначними технічними досягненнями людини, як виготовлення кам'яної, бронзової та залізної зброї, пороху, артилерії<sup>2</sup>.

Скіфи познайомилися з панцирами під час своїх східних походів. Саме з скіфами пов'язане широке поширення панцирів у Східній Європі.

Панцири, переважно дуже поганої збереженості, нерідко зустрічаються при розкопках курганів скіфського часу на території Північного Причорномор'я, Прикубання і Поволжя. Але порівняно з такими видами озброєння, як стріли<sup>3</sup>, мечі<sup>4</sup>, шоломи<sup>5</sup>, бойові сокири<sup>6</sup>, пояси<sup>7</sup> і щити<sup>8</sup>, що стали предметом спеціальних досліджень, панцири не привертати до себе достатньої уваги, хоча на необхідність їх вивчення вказували в свій час М. І. Ростовцев та Б. Тордеман<sup>9</sup>.

До деякої міри винятком є праця Е. Е. Ленца, де поряд із стрілами та мечами дуже коротко розглянуті деякі питання будови панцирів<sup>10</sup>. Але і ця праця містить багато помилок. Автор використав дуже обмежений матеріал, який походить лише з 5 курганів.

В ряді праць Л. Стефані, М. Є. Бранденбурга, М. І. Ростовцева, Н. І. Веселовського є окремі висловлювання, зв'язані з цим видом зброї. Мало уваги приділено панцирам і в загальних працях з історії військової справи і озброєння, що вийшли за останні роки<sup>11</sup>.

<sup>1</sup> Ксенофонт, Сократические сочинения, М.—Л., 1935, стор. 124.

<sup>2</sup> Ф. Енгельс, Анти-Дюринг, Госполитиздав, 1953, стор. 304.

<sup>3</sup> Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet, Pokrowsk, 1929.

<sup>4</sup> W. Ginters, Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrusland, Berlin, 1928; Н. И. Соколовский, Боспорские мечи, МИА, № 33, М., 1954.

<sup>5</sup> Б. З. Рабинович, Шлемы скифского периода, Труды Отдела истории первобытной культуры, Государственный Эрмитаж, т. I, Л., 1940.

<sup>6</sup> В. А. Іллінська, Скіфські сокири, Археологія, т. XI, К., 1962.

<sup>7</sup> А. П. Манцевич, О скифских поясах, СА, т. VII, 1941; Є. В. Черненко, Скіфські бойові пояси, Археологія, т. XVI, К., 1964.

<sup>8</sup> Н. И. Соколовский, О боспорских щитах, КСИИМК, вып. 58, М., 1955.

<sup>9</sup> М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 334; В. Thordeман, The asiatic splint armour in Europe, Acta Archaeologica, IV, 2-3, Kobenhavn, 1933.

<sup>10</sup> Э. Э. Ленц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, 1905, стор. 54—61.

<sup>11</sup> А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов (по археологическим материалам и письменным источникам), Автореферат кандидатской диссертации, М., 1950; В. Д. Блаватский, Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1954; Н. И. Соколовский, Военное дело Боспора, Автореферат кандидатской диссертации, М., 1954; К. Ф. Смирнов, Вооружение савроматов, МИА, № 101, М., 1961.

Стаття присвячена питанням будови, виготовлення та використання набірних панцирів. Особливу увагу приділено найбільш поширеному виду доспіхів — панцирам з суцільним металевим набором <sup>12</sup>.

При написанні праці автором були опрацьовані матеріали з розкопок, що зберігаються в музеях Києва, Москви, Ленінграда, Полтави, Миколаєва, Херсона, Одеси <sup>13</sup>, а також вивчені літературні та архівні джерела.

В музейних фондах знаходиться велика кількість залишків панцирів, здебільшого поганої збереженості; значна плутанина є і в ряді видань, де опубліковані фрагменти панцирів або згадується лише факт їх знахідки. Нерідко залишки металевого набору щитів або бойових поясів розглядаються як частини панцирного набору. Робота над матеріалом дозволила зробити висновок про широке поширення панцирів в Скіфії і на сусідніх територіях. Оскільки панцири, знайдені на великих просторах від Уралу до Дунаю, майже не відрізняються один від одного, можна давати їх опис сумарно і розглядати як єдиний вид захисної зброї.

#### Територіально-хронологічне поширення панцирів у Південно-Східній частині СРСР

Територія	Загальна кількість	Поховання					Поселення				
		Кількість	VI ст. до н. е.	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не датовані	Кількість	VI ст. до н. е.	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не датовані
Степова частина УРСР . . . . .	30	28	—	3	21	4	2	—	—	1	1
Крим . . . . .	21	20	—	6	12	2	1	—	—	1	—
Правобережжя . . . . .	44	44	10	20	12	2	1	—	—	—	1
Лівобережжя . . . . .	27	23	5	9	6	3	3	1	—	1	2
Воронезька група . . . . .	17	17	—	5	12	—	—	—	—	—	—
Нижній Дон . . . . .	12	12	—	5	4	3	—	—	—	—	—
Прикубання . . . . .	22	22	6	6	8	2	—	—	—	—	—
Закавказзя . . . . .	5	2	—	2	—	—	3	3	—	—	—
Поволжя . . . . .	6	5	—	2	3	—	1	—	1	—	—
	184	173	21	58	78	16	11	4	1	3	4

З Скіфії та навколишніх територій нам відомі 184 знахідки панцирів (табл. на стор. 78). Основна їх частина походить з дніпровського лісостепового Правобережжя та Лівобережжя, степової частини України, Криму та Прикубання (рис. 1). Цікаво відзначити, що з 27 панцирів, відомих на Лівобережжі, 24 знайдено лише в Посульській групі. За відомостями, що були люб'язно надані нам В. А. Іллінською, на Посуллі в різні часи було розкопано понад 400 курганів. Про переважно більшість з них немає майже ніяких даних. Активний фонд становлять лише 110 курганів. З них в 95 виявлені поховання чоловіків-воїнів, де знайдено 23 панцира. На Посуллі майже на кожні 4—5 поховань VI—IV ст. до н. е. припадає один панцир. Цікаві порівняльні дані щодо кількості на цій території панцирів VI, V та IV—III ст. до н. е. Якщо до VI ст. до н. е. відносяться 66 поховань воїнів, в яких знайдено лише 5 панцирів (на кожні 13 поховань 1 панцир), то на 29 поховань V—IV ст. до н. е. припадає 15 <sup>14</sup>. Від Посульської групи відрізняється сусідня з нею Ворсклинська, де розкопано, правда, знач-

<sup>12</sup> До деякої міри вона є продовженням нашої статті «Шкіряні панцири скіфського часу», Археологія, т. XVII, К., 1964.

<sup>13</sup> Користуюсь нагодою, щоб висловити щирю подяку всім особам, що люб'язно надали можливість познайомитися з неопублікованими матеріалами.

<sup>14</sup> На жаль, подібних відомостей про інші території ми не маємо.

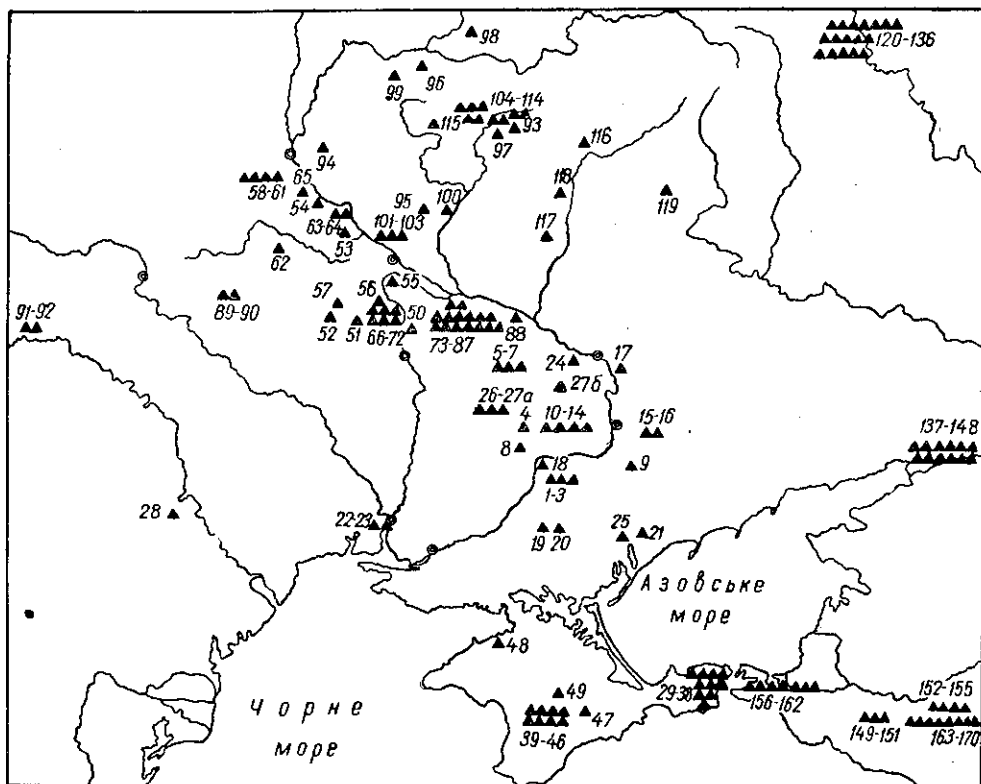


Рис. 1. Карта знахідок панцирів.

1 — Солоха, поховання «зброносія»; 2 — Солоха, головне поховання; 3 — курганна група «Солоха», курган 9 (74); 4 — Олександрополь; 5 — Миронівка; 6 — Станішча; 7 — Андриївка; 8 — Краснокутський; 9 — Дніпрорудний, курган 1; 10 — Вел. Лепетиха; 11 — Цымбалка; 12 — Чмнрива могила; 13 — Кірово, курган 2; 14 — Кам'яна Могила; 15 — Ново-Григорівка, курган 1; 16 — Ново-Григорівка, курган 2; 17 — о. Кізілевий, поселення; 18 — Кам'янське городище; 19 — курган біля Огуза; 20 — Деев курган; 21 — Шульгівка; 22 — Мала Козирка, курган 4; 23 — Аджігол, курган 1; 24 — Кам'янське; 25 — Мелітопольський курган; 26, 27, 27а — Кривий Ріг; 27б — Медероно; 28 — Бобуй; 29 — Німфей, курган 1876 р.; 30 — Німфей, курган 24, пох. 19; 31 — Німфей, курган 1, пох. 19; 32 — Німфей, курган 1869 р.; 33 — Німфей, курган 17, пох. 8; 34 — Німфей, курган 1867 р.; 35 — курган Патініоті; 36 — Керч, курган 1838 р.; 37 — Керч, Мітридат; 38 — Куль-Оба; 39 — г. Чубовського (поселення); 40 — с. Мар'їнське; 41 — с. Фруктове, курган 1895 р.; 42 — с. Фруктове, курган 1891 р. (Талайський); 43 — с. Фруктове, курган 1; 44 — колишній маєток Крима, курган 1; 45 — Дорт-Оба, курган 1; 46 — р/г «Красний»; 47 — м. Бізгорський; 48 — с. Каштанівка; 49 — с. Надія; 50 — Жаботин, курган 524; 51 — Кошарка, курган 452; 52 — Гончариха; 53 — Сахнівка; 54 — Ходорів, курган 423; 55 — Сміла, курган 522; 56 — Турія, курган 511; 57 — Пальчик; 58 — Мала Могила; 59 — Новосельці; 60 — Гуляй-Город, курган 38; 61 — Маршалівка; 62 — Кошевата; 63 — Бобріяца, курган 31; 64 — Бобріяца, курган 32; 65 — Щучинка, курган 2; 66 — Журовка, курган 396; 67 — Журовка, курган 398; 68 — Журовка, курган 400; 69 — Журовка, курган 401; 70, 70а — Журовка, кургани 414; 423; 71 — Журовка, курган 432; 72 — Журовка курган Г; 73 — Мокіївка, курган 486; 74 — Мокіївка, курган 490; 75 — Мокіївка, курган 491; 76 — Мокіївка, курган 491; 77 — Мокіївка, курган 1947 р.; 78 — Куцовка; 79 — Дар'ївка; 80 — Райгород, курган 1; 81 — Райгород, курган 2; 82 — Михайлівка, курган 11; 83 — Михайлівка, курган 12; 84 — Пастирське, курган 1; 85 — Пастирське, курган 2; 86 — Пастирське, курган 3; 87 — Пастирське; 88 — Табурище; 89 — Іллінецький; 90 — Іллініці, курган 493; 91 — Серватинці, курган 2; 92 — Новоселки, курган А; 93 — Басівське городище; 94 — Борніспіль, курган 3, пох. 1; 95 — Кулешівка, курган 425; 96 — Загорівка; 97 — Загорівка; 98 — Лозова; 99 — Борзна; 100 — Лубни, курган 4; 101 — Вереміївка, курган 1; 102 — Вереміївка, курган 2; 103 — Вереміївка, курган 3; 104 — Басівка, курган 499; 105 — Плавниці, курган 484; 106 — Старша Могила; 107 — Вовківці, курган 1; 108 — Вовківці, курган 1; 109 — Вовківці, курган 3; 110 — Шумейківський курган; 111, 112 — Оксютинці, курган 1; 113 — Оксютинці, курган 2; 114 — Оксютинці, курган 3; 115 — Кряківка; 116 — Буди (поселення); 117 — Войтівка; 118 — Лихачівка (поселення); 119 — Люботин (поселення); 120 — «Часті кургани», курган 2; 121 — «Часті кургани», курган 4; 122, 123 — «Часті кургани», курган 8; 124 — «Часті кургани», курган 11; 125, 126 — «Часті кургани», курган 12; 127 — «Часті кургани», курган 23; 128 — «Часті кургани», курган 25; 129 — «Часті кургани», курган 31; 130 — «Часті кургани», курган 38; 131 — Мастоюгіно, курган 3; 132 — Мастоюгіно, курган 9 (18); 133 — Мастоюгіно, курган 11 (16); 134 — Мастоюгіно, курган 29 (21); 135, 136 — Російська Тростянка, 1, 7; 137 — ст. Єлизаветівська, курган 4; 138, 139 — ст. Єлизаветівська, курган 5; 140 — ст. Єлизаветівська, курган 16; 141 — ст. Єлизаветівська, курган 18; 142 — ст. Єлизаветівська, курган 29; 143 — ст. Єлизаветівська, курган 34; 144 — ст. Єлизаветівська, курган 7; 145 — Танаїс, курган 7; 146 — Недвігівка, пох. 4; 147 — Гусельціково, курган А; 148 — Гусельціково, курган Г; 149 — Семибратній другий курган; 150 — Семибратній четвертий курган; 151 — Семибратній шостий курган; 152 — ст. Єлизаветівська, курган 4; 153 — ст. Єлизаветівська, курган 5; 154 — ст. Єлизаветівська, курган 5; 155 — ст. Миколаївська; 156 — Ахтанізівський лиман, курган 1; 157, 158 — Ахтанізівський лиман, курган 2; 159 — Буєрова могила; 160 — ст. Мар'ївська; 161 — Васюрина гора; 162 — Велика Влизниця; 163 — Кедемськ; 164 — Костромський курган; 165 — Ульський аул, курган 1; 166 — Ульський аул, курган 3; 167 — Ульський аул, курган 10; 168 — ст. Кримська, курган 1; 169 — ст. Усть-Лабинська, курган 2; 170 — ст. Воронежська.

но менше курганів. Звідси походить лише один панцир, знайдений в похованні біля с. Війтівка, та окремі панцирні пластинки, знайдені І. А. Зарецким на дюнах біля с. Лихачівка і на поселенні біля с. Буди.

На території Сіверського Дінця панцирні пластинки були знайдені Б. А. Шрамком під час розкопок на Люботинському городищі.

Досить значна кількість панцирів (44) припадає на Правобережжя, де було розкопано значно більше курганів, ніж на лівому березі Дніпра.

Панцири VI ст. до н. е. знайдені лише на дніпровському лісостеповому Правобережжі, Лівобережжі та в Прикубанні (відповідно 10, 5 і 6 знахідок). Саме з цих районів і походить більшість предметів скіфської архаїки. Найдавніший панцир, що відноситься до кінця VII — початку VI ст. до н. е., був знайдений в кургані № 524 біля Жаботина.

Кількість знахідок панцирів наступних століть (V—III ст. до н. е.) у всіх вищезазначених районах, крім Правобережжя та Прикубання, помітно зростає. Так, з степової частини України до V ст. до н. е. відносяться 3 панцира, до IV—III — 21; з Криму — відповідно 6 і 12, з Воронезької групи — 5 і 12. На Правобережжі, Лівобережжі та в Прикубанні, навпаки, кількість знахідок панцирів в IV—III ст. до н. е. зменшується, навіть порівняно з V ст. до н. е.

З некрополів античних міст — Ольвії, Херсонеса, Тіри — панцири не відомі. Панцири, знайдені в курганах біля Німфея та поблизу Паїтікапея (Куль-Оба, Ак-Бурун, Патініоті), походять з курганів, де поховані не голіти, а важкоозброєні вершники.

Крім поховань, панцирні пластини відомі ще із знахонок на 11 поселеннях. На жаль, внаслідок значного періоду існування останніх датування панцирних пластин не завжди можливе. До VI ст. до н. е. можна впевнено віднести залишки панцирів, знайдених в приміщеннях А, 38, 40 Кармір-Блура та на Люботинському городищі, до V ст. до н. е. — з поселення Тонкошкурівка на Поволжі; пластини панцирів з Кам'янського городища та сховища на г. Чубовського в Криму, мабуть, відносяться до IV—III ст. до н. е.

Положення панцирів у похованнях в більшості випадків встановити неможливо через сильне пограбування курганів. Все ж здається можливим визнати такі основні їх місцепозначення: 1) панцир одягнутий на похованого, 2) лежить поруч з ним, 3) висить на колодах перекриття могили чи стін, 4) знаходиться в окремому приміщенні, за стінками саркофага або на кам'яній плиті.

Панцири, що були одягнуті на похованого, відомі майже у всіх вищезазначених районах. Вони знайдені в кургані, розкопаному біля Німфея у 1887 р., в Талаївському кургані, в кургані біля с. Гончариха<sup>15</sup>, курганах № 486 і 490 біля Мокіївки, курганах № 2 біля Вереміївки<sup>16</sup>, № 3 біля Оксютинців, № 4<sup>17</sup> і 5<sup>18</sup> біля станиці Єлизаветинської, № 7 біля Танаїса<sup>19</sup>, № 5 біля станиці Єлизаветинської, № 1 і 2 на березі Ахтанізівського лиману<sup>20</sup>. Ці кургани датуються часом з V до IV—III ст. до н. е. Більша частина знахідок припадає на V ст. до н. е.

Панцири, що лежать поруч з похованим біля однієї із стін або у кутку могили, знайдені в кургані Солоха (головне поховання і поховання зброєносця), в кургані № 9 (74) групи «Солоха» (розкопки Б. М. Гра-

<sup>15</sup> В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 123.

<sup>16</sup> ЗООИД, т. XXIII, Одеса, 1901, стор. 73.

<sup>17</sup> ИАК, № 56, 1914, стор. 226.

<sup>18</sup> ОАК за 1909—1910 рр., стор. 145.

<sup>19</sup> ИАК, № 35, 1910, стор. 4.

<sup>20</sup> К. Герц, Исторический обзор археологических исследований и открытий на Таманском полуострове, М., 1876, стор. 61, 63, 65.

кова та Г. І. Мелюкової), в кургані № 1 біля м. Дніпрорудний<sup>21</sup>, кургані № 2 біля с. Кірово на Нікопольщині, в кургані 1g біля Аджігола<sup>22</sup>, в деяких курганах Криму — Керч (курган 1838 р.), біля с. Фруктове (курган 1895 р.)<sup>23</sup>, в кургані № 1 коло Дорт-Оби<sup>24</sup>, біля радгоспу «Красний»<sup>25</sup>; в кількох курганах Правобережжя та Лівобережжя — біля с. Новосельці<sup>26</sup>, в кургані № 38 біля Гуляй-Города, в кургані № 2 коло с. Щучинка, курганах № 396 та 400 біля с. Журовка, курганах № 25 коло Кулешівки, № 1 та 3 біля Вереміївки, Шумейківському кургані, кургані біля Крячківки<sup>27</sup> і в ряді курганів Прикубання.

Панцири з курганів № 11 групи «Частих»<sup>28</sup>, № 11(16) біля с. Мاستюгіно<sup>29</sup> та біля с. Пастирське висіли на гачках, що були вбиті в стіну чи стелю. Всі ці кургани датуються IV—III ст. до н. е.

Панцири з некрополя Німфея були знайдені, головним чином, між стінами саркофагів та гробниць.

Для панцирів Прикубання характерне знаходження їх в окремому приміщенні сирцевої гробниці (четвертий Семибратній курган)<sup>30</sup> або на кам'яній плиті (курган № 4 біля станиці Єлизаветинської<sup>31</sup> та курган біля станиці Мар'ївської)<sup>32</sup>.

Залишки панцирів, знайдених в кургані № 31 біля с. Бобриці, кургані № 4 біля Лубен<sup>33</sup>, в похованні № 4 біля Недвигівки на Нижньому Дону та кургані № 5 біля с. Гойти<sup>34</sup> на Північному Кавказі, мають на собі сліди перебування у вогні. Мабуть, поверх панцирів досить часто одягали одягу — плащ (?), що повинна була захищати воїна від холоду взимку та перегріву літом. На поверхні панцирних пластин з курганів № 2 біля с. Ново-Григорівки, № 484 біля с. Плавинищі, № 491 біля с. Мокіївки і № 3 біля Борисполя знайдені залишки тканин. Особливий інтерес викликають залишки тканин з грубих товстих вовняних (?) ниток на остайньому панцирі. Поверх них знаходяться фрагменти тонкої тканини, що, мабуть, є залишками плаща чи накидки. Два шари тканин знаходяться і на поверхні панцира з Мокіївки (курган № 491). Але на відміну від попередньої знахідки тканини лежать у зворотному порядку — спочатку тонка, потім — товста (табл. I, 5).

Розглянемо деякі питання, зв'язані з виготовленням панцирів та їх будовою.

Основою, на якій кріпилися металеві пластинки набору, найчастіше була шкіра. Це досить міцний і еластичний матеріал, який міг витримати значну вагу металевого набору. На деяких залізних та на більшості бронзових пластин збереглися частини шкіряної основи.

Звичайно пластини набору кріпилися безпосередньо на основі. Для того, щоб панцир не заважав рухам воїна, ця основа повинна була бути досить еластичною. Цього можна було досягти двома засобами — використанням більш тонкої шкіри або поліпшенням якості її вичинки.

<sup>21</sup> Повідомлення В. Ф. Пешанова.

<sup>22</sup> M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Sonderabdruck aus praehistorische Zeitschrift, V, стор. 15.

<sup>23</sup> ИАДК, 1957, стор. 56.

<sup>24</sup> ОАК за 1892 р., стор. 4—5.

<sup>25</sup> Там же, стор. 6—7.

<sup>26</sup> ИАК, № 14, стор. 42.

<sup>27</sup> Г. О. Сидоренко, Скіфський курган на р. Удай, Археологія, т. XVI, стор. 193, рис. 5.

<sup>28</sup> СА, VIII, 1946, стор. 39—40.

<sup>29</sup> Доповідь П. Д. Ліберова на XII конференції ІА АН УРСР в 1964 р.

<sup>30</sup> И. Толстой, Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, СПб., 1889, стор. 120.

<sup>31</sup> ОАК за 1913—1915 рр., стор. 149—151.

<sup>32</sup> ОАК за 1912 р., стор. 57.

<sup>33</sup> «Киевская старина», 1892, т. XXXIX, стор. 273.

<sup>34</sup> Люб'язне повідомлення В. І. Марковина

Найбільш доцільно це питання було розв'язане при виготовленні панцира з Кам'янського (тепер — Дніпродзержинськ) <sup>35</sup>.

Б. М. Граков, без зазначення місця і обставин знахідки, помилково описав її як «підкладку під панцир, яка мала вигляд *плетеної* (курсив наш.— С. Ч.), з вузького чотиригранного реміння сорочки» <sup>36</sup>. На досить

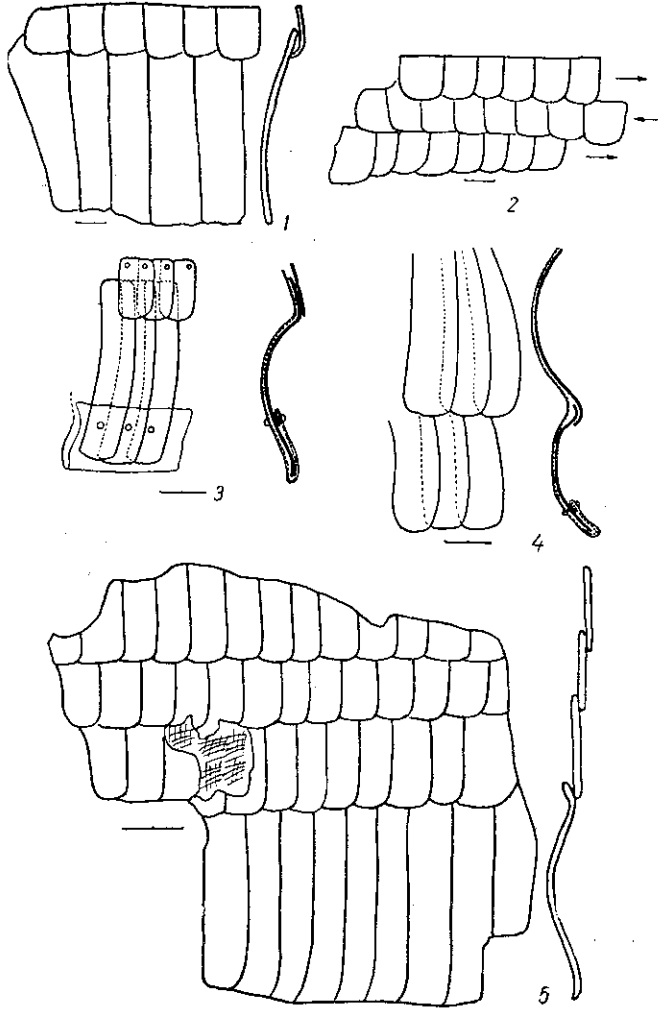


Табл. I. Набори панцирів.

1 — нижня частина панцира з Крячківки; 2 — набір панцира з кургана біля ст. Єлизаветинської; 3, 4 — нижня частина панцира з Мелітопольського кургана; 5 — нижня частина панцира з кургана 490 біля Мокіївки.

тонкій, мабуть, добре вичиненій шкіряній основі було нашито шкіряні смуги шириною близько 1 см (рис. 2). На цих смугах кріпилися пластини набору. Інтервал між смугами досягав 1 см. На кожній смугі кріпилося по два ряди з 4—5 бронзових або залізних пластин, що утво-

<sup>35</sup> Курган, де були знайдені залишки панцира, був розкопаний у 1899 р. селянами. Мабуть, він був пограбований ще у давнину. Інші знахідки, крім кісток та залишків панцира, у розповіді про розкопки не згадуються. У Київський історичний музей потрапила лише незначна частина доспіху — один великий та два малих фрагменти (інв. № КІМ, Б 56—119), що були куплені В. В. Хвойкою. Решта доспіху була залишена в кургані (В. В. Хвойка, Лист О. О. Бобринському, Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 2,0—3, № 1145).

<sup>36</sup> Б. М. Граков, Скіфи, К., 1947, стор. 37.

ривали ділянки набору, набрані у шаховому порядку. Принцип розміщення шкіряних смужок під рядами набору, який був використаний в панцирі з Кам'янського, добре забезпечував вертикальну рухомість, але до деякої міри обмежував рухомість по горизонталі.

Більш складним шляхом максимальної рухомості досягали майстри-зброяри, які виготовили панцир, знайдений в кургані № 396 біля

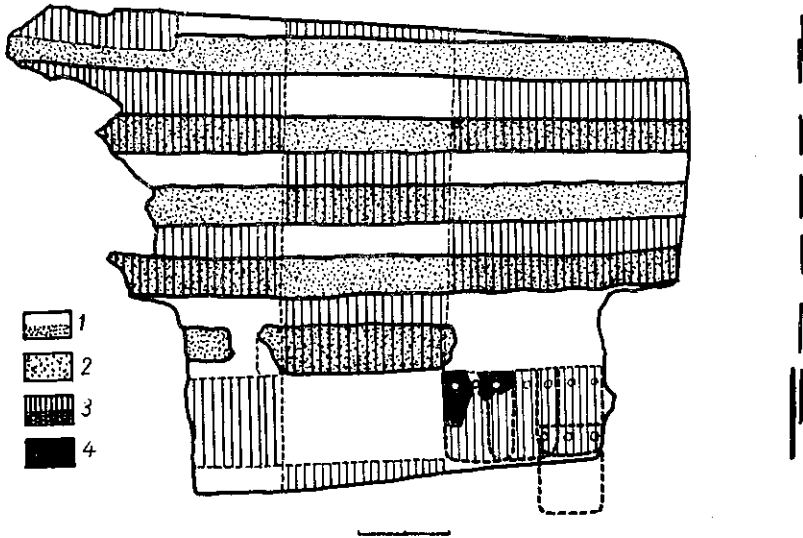


Рис. 2. Шкіряна основа панцира з Кам'янського (реконструкція).  
1 — окисли заліза; 2 — шкіряні смужки; 3 — окисли бронзи; 4 — бронза.

с. Мокіївки (рис. 3). На основу під кожную невелику бронзову пластинку була пришита шкіряна пластинка однакової з нею форми та розміру. Такі, дуже малі пластинки частіше за все входили до складу набору рукавів. Можливо, що і цей фрагмент є частина рукава.

Дуже рідко як основа використовувалася товста щільна тканина. Залишки таких панцирів знайдені у Щучинці<sup>37</sup>, Кам'яній Могилі<sup>38</sup> та кургані № 31 біля с. Бобрця<sup>39</sup>.

Частини панцирного набору виготовлялись із заліза, бронзи, дуже рідко — з кістки<sup>40</sup>. З врахованих нами 173 знахідок панцирів у похованнях<sup>41</sup> 106 зроблені із заліза, 29 — з бронзи, 26 — з бронзи та заліза. Лише 2 панцири мали набір з кістяних пластин (табл. на стор. 84—85).

Як видно з цієї табл., основним матеріалом для виготовлення пластин було залізо. Залізні панцири становлять майже  $\frac{2}{3}$  всіх панцирів, знайдених у степовій частині УРСР, на дніпровському лісостеповому Лівобережжі та Правобережжі і на Нижньому Дону. Якщо додати до цієї кількості панцири, частина пластин яких обтягнута золотом (6 знахі-

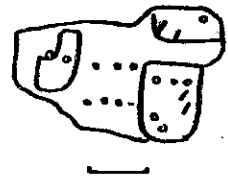


Рис. 3. Частина шкіряної основи панцира з Мокіївки (курган 396).

<sup>37</sup> В. В. Хвойка, Лист М. Є. Бранденбургу, Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, 0—3, № 1106.

<sup>38</sup> ДГС, т. II, 1899, стор. 72.

<sup>39</sup> Смела, т. II, 1894, стор. 109.

<sup>40</sup> Ми враховуємо лише панцири з частково та суцільно металевим набором і кіраси.

<sup>41</sup> В даному випадку ми враховуємо лише панцири, знайдені в похованнях. Панцирні пластини, знайдені на поселеннях, не завжди можуть дати вірну уяву про матеріал, з якого вони зроблені. В деяких випадках застосовувалася комбінація пластин з

## Розподіл панцирів

Територія	Загальна кількість	Залізних					Обтягнутих золотом		
		кількість	VI ст. до н. е.	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не датовано	кількість	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.
Степова частина України . .	28	19	—	3	15	1	1	—	1
Крим . . . . .	20	6	—	—	5	—	2	—	2
Правобережжя . . . . .	44	29	6	15	5	3	—	—	—
Лівобережжя . . . . .	23	16	2	8	3	3	—	—	—
Воронезька група . . . . .	17	15	—	5	10	—	2	—	2
Нижній Дон . . . . .	12	6	—	1	2	3	—	—	—
Прикубання . . . . .	22	9	3	3	3	—	1	1	—
Закавказзя . . . . .	2	1	—	1	—	—	—	—	—
Поволжя . . . . .	5	5	—	1	4	—	—	—	—
	173	106	11	38	47	10	6	1	5

док), та панцири з заліза та бронзи (26 знахідок), ця картина стане ще більше переконливою. З заліза були зроблені також всі панцири, знайдені в похованнях на Середньому Дону і в Поволжі.

Кількість залізних панцирів неухильно зростає у період з VI до IV—III ст. до н. е. На IV—III ст. до н. е. припадає майже половина всіх залізних панцирів. Можна впевнено сказати, що залізо зайняло панівне місце при виготовленні панцирних наборів.

Панцири, зроблені з бронзи, становлять лише близько  $\frac{1}{3}$  загальної кількості панцирів.

Кістяні пластини входять до складу лише двох панцирних наборів, знайдених в похованнях IV—III ст. до н. е. на Лівобережжі (кургани № 3 біля с. Лозова<sup>42</sup> та № 2 біля с. Вовківців). До них можна додати ще одну кістяну пластину, знайдену на цій же території на поселенні IV ст. до н. е. біля с. Буди<sup>43</sup>. На нашу думку, кістяні панцири з Лозової та Вовківців зроблені в одній майстерні і, можливо, навіть одним майстром. Наявність панцирів з кістяних пластин в курганах Лівобережжя О. О. Спицин вважав однією з рис, характерних для цього району<sup>44</sup>.

Кількість пластин в панцирному наборі залежить від типу та розміру доспіху. В кургані, що був розкопаний Ашиком в 1838 р. в Керчі, знайдено близько 3,5 тис. пластин<sup>45</sup>. В повідомленні про розкопки кургана № 400 біля Журовки згадується знахідка кількох тисяч пластин<sup>46</sup>. В кургані № 524 біля Жаботина «більшість пластин розпалася: з великої їх кількості змогли зібрати цілими близько 300 штук»<sup>47</sup>. В кургані біля Мокіївки зібрано близько 580 пластин<sup>48</sup>.

Пластини виготовлялись з листа металу за допомогою ножиць або зубила. Часто на цьому листі провадилась попередня розмітка шаблоном. Тому пластини набору в більшості панцирів мають однакову фор-

заліза та бронзи. Винятком є панцири з Кармір-Блура, де можна впевнено говорити про два залізних та один бронзовий панцири. Бронзовий панцир Аргішти з Кармір-Блура є зразком іншого типу, він хронологічно виходить за межі питань, розглянутих у цій праці.

<sup>42</sup> В. А. Іллінська, яка раніше датувала цей курган VI ст. до н. е., тепер відносить його до IV—III ст. до н. е.

<sup>43</sup> Люб'язне повідомлення Г. Т. Ковпаненка.

<sup>44</sup> А. А. Спицин, Кургани скифов-пахарей, ИАК, № 65, 1918, стор. 122.

<sup>45</sup> ДБК, т. I, 1854, стор. 82.

<sup>46</sup> ИАК, № 14, стор. 12.

<sup>47</sup> ИАК, № 60, 1916, стор. 2.

<sup>48</sup> Е. Ф. Покровська, Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу м. Шполн, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 150.



Бронзових					Залізних і бронзових					Кістяних	Не визначені
кількість	VI ст. до н. е.	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не датовано	кількість	VI ст. до н. е.	V ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	Не датовано		
1	—	—	—	1	6	—	—	4	2	—	1
7	—	2	4	1	3	—	2	1	—	—	2
9	1	—	8	—	6	2	4	—	—	—	—
3	1	1	1	—	2	2	—	—	—	2	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	3	—	2	1	—	—	—
5	1	1	3	—	6	2	1	1	2	—	1
1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26	3	5	16	2	26	6	9	7	4	2	4

му та розміри. Найчастіше пластини вирубувались за допомогою зубила. На зворотному боці таких пластин нерідко зберігаються характерні закраїни. Прикладом можуть бути пластини з курганів № 9 (75) курганної групи «Солоха», біля Шульгівки та другого Семибратнього. Ножницями виготовлялися лише бронзові пластини. Нерідко вони вирізані дуже недбало, мабуть, навіть без попередньої розмітки. Серед досить великої кількості пластин деяких панцирів немає двох абсолютно тотожних. На краю пластин інколи помітні сліди ножиць. Саме так зроблені пластини з Старшої Могили (табл. II, 21) і з кургана № 524 біля с. Жаботина (табл. II, 4). Всі відомі нам панцири, набір яких зроблено за допомогою ножиць, відносяться до VI ст. до н. е.

Отвори для кріплення пластин на основі пробивалися за допомогою вістря. Цей спосіб застосовувався в основному при виготовленні залізних, інколи бронзових пластин. Гострі краї отворів з внутрішнього боку вирівнювалися ударами молотка. На деяких пластинах отвори робилися за допомогою трубочки потрібного діаметра. При цьому пластина лежала на твердій основі, тому краї її отворів виходили рівними, акуратними. Так пробиті отвори на пластинах панцирного набору з кургана № 511 біля Турії (табл. II, 7)<sup>49</sup>.

Більшість бронзових пластин ретельно відполірована. Зовнішня поверхня залізних пластин, знайдених в деяких найбільш багатих курганах, була обтягнута тонким листовим золотом. Г. І. Мелюкова відзначає знахідки трьох таких панцирів<sup>50</sup>: в Олександропольському кургані<sup>51</sup>, кургані № 2 групи «Частих»<sup>52</sup> та в Куль-Обі<sup>53</sup> (табл. II, 13). Крім того, подібні пластини знайдені в курганах Патініоті<sup>54</sup>, в другому Семибратньому<sup>55</sup> та в кургані № 11 (16) біля с. Мастюгіно<sup>56</sup>.

В літературі досить часто зустрічається помилкове твердження про те, що деякі панцирні пластини<sup>57</sup>, шоломи<sup>58</sup> та кнеміди<sup>59</sup> були позоло-

<sup>49</sup> ИАК, № 40, 1911, стор. 50—51.

<sup>50</sup> А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Кандидатская диссертация, стор. 218 (зберігається в архіві ІІМК).

<sup>51</sup> ДГС, т. I, 1866, стор. 13; Альбом, табл. XI, 13, 14.

<sup>52</sup> СА, VIII, стор. 18.

<sup>53</sup> ДБК, т. I, Атлас, табл. XXVII, 3.

<sup>54</sup> В. В. Латышев, К истории археологических исследований в Южной России, ЗООИД, т. 15, Одесса, 1889, стор. 79, 82; М. И. Ростовцев, Воронежский серебряный сосуд, МАР, т. 34, Пг., 1914, стор. 93; його ж, Скифия и Боспор, стор. 382.

<sup>55</sup> ОАК за 1875 р., стор. VIII.

<sup>56</sup> Доповідь П. Д. Ліберова на XII конференції ІА АН УРСР в 1964 р.

<sup>57</sup> ДП, т. II, К., 1899, стор. 22.

<sup>58</sup> Б. З. Рабинович, вказ. праця, стор. 142.

<sup>59</sup> В. Д. Блаватский, вказ. праця, стор. 82.

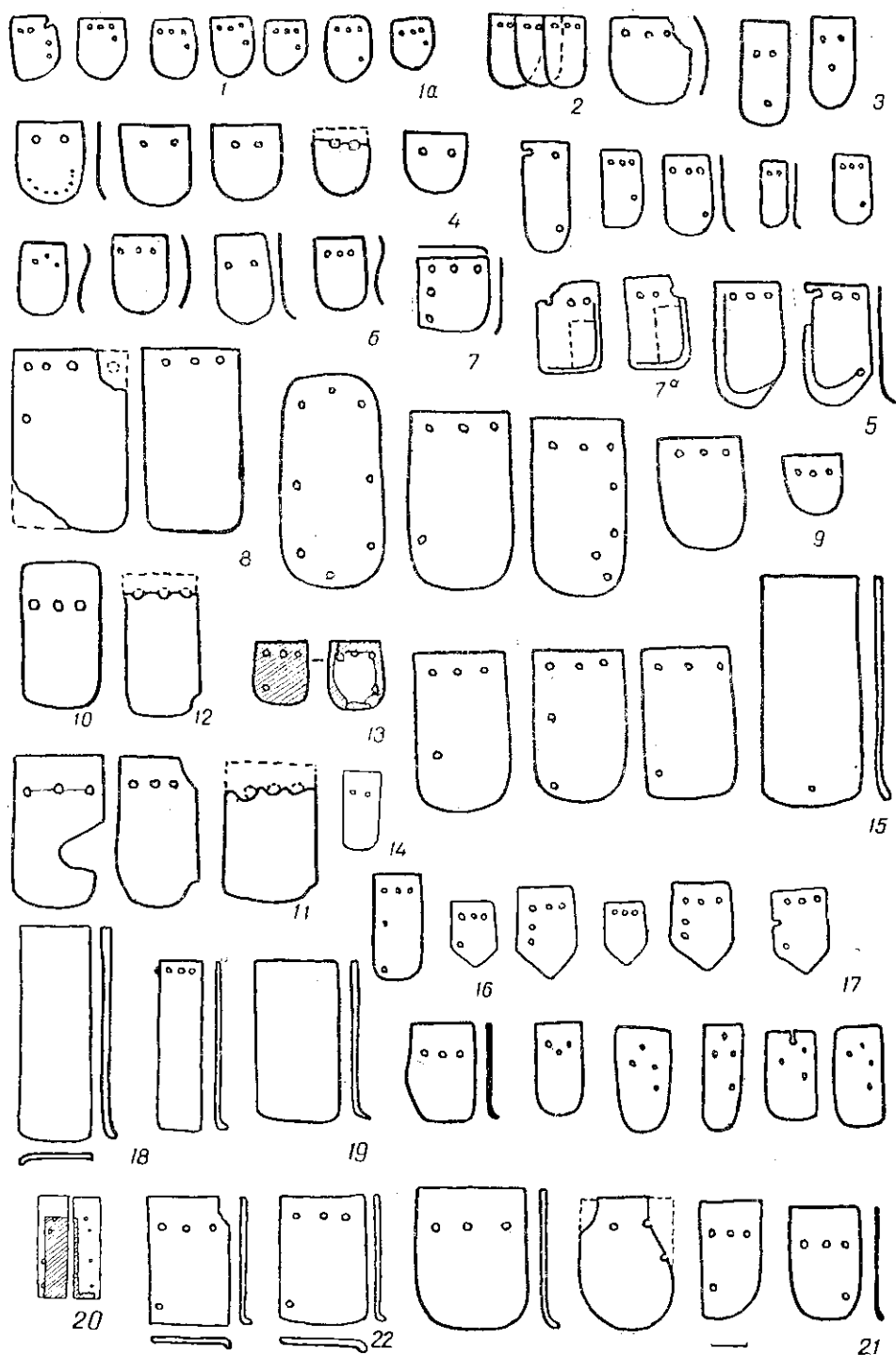


Табл. II. Пластини панцирного набору.

1 — Деєв курган; 2 — Ново-Григорівка, курган 1; 3 — Ново-Григорівка, курган 2; 4 — Жаботин, курган 524; 5 — курганна група «Сім братів», курган IV; 6 — Мокіївка, курган 396; 7 — Турія, курган 511; 8 — Фонди Полтавського музею; 9 — Крляківка; 10 — Буди; 11 — Лозова, курган 3; 12 — Вовкінці, курган 1; 13 — Куль-Оба; 14 — Журовка, курган 401; 15 — Кам'яна Могила; 16 — Бориспіль, курган 3; 17 — Шульгівка; 18 — Німфей, курган 24, гробниця 19; 19 — курганна група «Сотоха», курган 9 (75); 20 — курганна група «Сім братів», курган 2; 21 — Старша Могила; 22 — Каштанівка (кол. Кара-Меркіт); 1, 2, 3, 8, 9, 14, 16, 18, 19, 21, 22 — залізо; 1а, 4, 5-7а, 17 — бронза; 13, 20 — залізо, золото; 10-12 — кістка.

чені. Ретельно відполірована поверхня цих предметів, зроблених із золотистої бронзи, інколи дійсно здається позолоченою. Але процес амальгамізації, який міг бути використаний при позолоті бронзових предметів, був невідомий у V—IV ст. до н. е. Вперше його почали застосовувати у III ст. до н. е.<sup>60</sup> Тому, прикрашаючи залізні панцири, зброяри обкладали панцирні пластини листовим золотом.

Золотом вкривалася або вся пластина (Куль-Оба, Олександрополь, курган Патініоті, курган № 2 групи «Частих»), або та її частина, що не



Рис. 4. Частина шкіряної основи з набором (курган 398 біля Журовки).

прикривалася пластинами, розташованими вище чи поруч. З метою економії панцирні пластини з курганів у Мاستюгіно та другого Семибратнього (табл. II, 20) були вкриті золотом лише на  $\frac{3}{4}$  своєї поверхні. На зворотному боці золоті пластинки щільно притискувалися до заліза.

Г. І. Мелюкова цілком слушно вважає, що з покритих золотом пластин набирали лише передню частину панцирів<sup>61</sup>. До складу набору панцира з другого Семибратнього кургана, крім пластин, що були вкриті золотом, входили залізні пластини тієї ж форми і розміру. Зберігся великий фрагмент, в якому обтягнуті золотом лише верхні ряди пластин. Мабуть, вони вкривали навіть не всю передню, а лише верхню частину доспіху, прикрашаючи груди. Покриття золотом залізних та ретельна поліровка бронзових пластин переслідували, мабуть, не лише декоративні цілі. «Сяйво зброї викликає у ворога особливий жах»,— відзначав воєнний теоретик стародавнього Риму Вегецій<sup>62</sup>.

Форма та розміри пластин не залежали від матеріалу, з якого вони зроблені. За формою їх можна розділити на три головні типи. Маються на увазі, головним чином, частини набору, що захищали груди та спину. Інколи пластини набору рукавів та подолу мають іншу форму. Вони будуть описані нижче. До першого типу відносяться пластини, виготовлені з заліза, бронзи та кістки, які мають довгасту форму з закругленим нижнім краєм (табл. II, 1—6, 9—15, 21). Інколи трохи закруглені і верхні кути. Бронзові пластини з кургана № 398 біля с. Журовки (рис. 4) і кістяні з курганів у сіл Лозової (табл. II, 11) та Вовківців (табл. II, 12) на одній з сторін мають невеликий виріз. Пластин пер-

<sup>60</sup> М. И. Максимова, *Обработка изделий, Металлообработка*, сб. Эллинистическая техника, М.—Л., 1948, стор. 214.

<sup>61</sup> А. И. Мелюкова, *Вооружение, войско и военное искусство скифов*, Кандидатская диссертация, стор. 218.

<sup>62</sup> Вегеций, *Краткое изложение военного дела*, ВДИ, 1940, № 1, стор. 250.

шого типу абсолютна більшість. З них складається набір панцирів кінця VII—III ст. до н. е.

Пластини другого типу видовжені, прямокутні у верхній та загостріні у нижній частині. З них набрані лише панцири з курганів біля с. Шульгівки (табл. II, 12), Борисполя (табл. II, 16) та станиці Єлизаветинської. Всі вони зроблені з заліза та бронзи.

До третього типу відносяться прямокутні видовжені пластини, що входять до складу набору панцирів з курганів № 2 біля с. Кірова, № 9 (74) групи «Солоха» (табл. II, 19) і Каштанівки (кол. Кара-Меркіт). Всі вони зроблені із заліза.

Пластини останніх двох типів характерні для панцирів кінця V—III ст. до н. е.

Е. Е. Ленц, який провів виміри деяких пластин панцирів з курганів № 396, 398, 400, 401 та Г біля Журовки, встановив, що вони набрані з пластин 17 розмірів, довжина яких змінюється в межах від 6,2 до 1,7 см, а ширина — в межах від 2,6 до 0,7 см. Навіть пластинки, що мали однакову довжину — 2,2 см, були різної ширини — 1,7 см, 1,2 см, 1 см<sup>63</sup>. Слід відзначити, що найбільш великі пластини зроблені із заліза. Найбільшою є пластина з кургана 2 біля с. Кірово, яка має розмір 9,5×3 см. Максимальна довжина відомих нам бронзових пластин не перевищує 3 см, а ширина — 1,5 см. Найменша бронзова лусочка має розміри 1,2×0,9 см. Вона знаходиться серед безпаспортизованих матеріалів КІМ.

Навіть пластини одного панцира бувають двох-трьох розмірів. Це, мабуть, можна пояснити прагненням забезпечити максимальну рухомість в тих місцях, де це було найбільш необхідно — на череві та попереку, в плечовому та ліктьовому суглобах.

У верхній частині пластин розташовані отвори. Крізь них проходили тоненькі ремінці, за допомогою яких пластини кріпилися на основі. Кількість отворів коливається від 2 до 4. На переважній більшості пластин зроблено по 3 отвори. Отвори, що розташовані у верхній частині, є основними. Як правило, вони розміщені в один ряд. Виняток становлять лише набори двох панцирів, що були знайдені на території Поволжя, у яких отвори на пластинах розміщені попарно один над одним. Ці панцири походять з п'ятого поховання кургана № 1 біля селища 15 (рис. 5, 1)<sup>64</sup> та з розкопаного В. П. Шиловим у 1951 р. кургана IV—III ст. до н. е. біля с. В. Погромне (рис. 5, 3)<sup>65</sup>. Можливо, парне розміщення отворів на панцирних пластинах є характерним для панцирів, що походять з території савроматів. Цікаво, що панцирні пластини з сарматського поховання біля Зубова хутора (рис. 5, 2) мають анало-

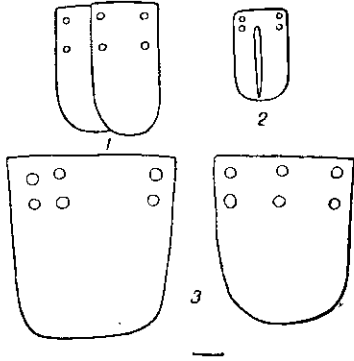


Рис. 5. Пластини набору сарматських панцирів.

1 — курган 1 біля селища 15; 2 — курган біля Зубова хутора; 3 — курган 7, пох. 6 біля с. В. Погромне; 1, 3 — залізо; 2 — бронза.

<sup>63</sup> Э. Э. Ленц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 55. Мабуть, автор помиляється, наводячи у примітках дані про розмір пластин, що мають довжину меншу, ніж ширину — 3,2×4,2 см, 3,4×4,1 см. В усіх відомих нам випадках це відношення зворотне.

<sup>64</sup> К. Ф. Смирнов, В. Г. Петренко, Савроматы Поволжья и Южного Приуралья, Свод археологических источников, вып. Д 1-9, М., 1963, табл. 14, 32; М. Г. Мошкова, Памятники прохоровской культуры, Свод археологических источников, вып. Д 1-10, М., 1963, табл. 20, 23.

<sup>65</sup> Матеріали не опубліковані, зберігаються в ЛВ ІА АН СРСР.

гічне розміщення отворів<sup>66</sup>. Крім вищезазначених, частини набору з парним розміщенням отворів нам не відомі.

В більшості випадків основні отвори зроблені біля самого верхнього краю. Дуже рідко зустрічаються пластини, у яких вони знаходяться нижче верхнього краю на  $\frac{1}{3}$  висоти.

Основних отворів було цілком достатньо для надійного кріплення на основі. Пластини, що вільно висять і закріплені лише у верхній частині, забезпечували воїну, який був одягнутий у панцир, максимально можливу рухомість. Але крім головних отворів на деяких пластинках є 1, дуже рідко 2 допоміжні отвори в нижній частині одного з бокових країв. Використання допоміжних отворів могло привести до того, що основа була б вкрита «суцільною нерухомою корою зшитих між собою лусок і позбавлялася усякої гнучкості; крім того, втрачала свою пружність і пружинну силу»<sup>67</sup>. Перше пояснення призначення допоміжних отворів було зроблено Л. Стефані — «перешкодити пластинці піднятися від удару мечем чи якої-небудь іншої зброї»<sup>68</sup>. Розвиваючи думку Л. Стефані, О. Лаппо-Данилевський та Е. Е. Ленц цілком слушно відзначали, що така система допоміжних кріплень використовувалася лише у важливих випадках — на руках або плечах. При підйомі рук нижні частини пластин піднімалися, відходили від основи, і вістря зброї могло попасти під них<sup>69</sup>. Крім рукавів, пластини з боковим допоміжним отвором використовувалися також на подолі доспіху.

Більшість пластин набору різні, нижній край деяких з них трохи загнутий всередину. Дуже рідко всередину загнутий і один з бокових країв, що не перекривався сусідньою пластинкою (табл. II, 7a). Цим переслідувалися не лише декоративні, а й оборонні цілі. Адже для зруйнування пластини, що має хоча б невеликий вигин, потрібно більше зусиль, ніж для зруйнування рівної.

Як правило, пластини не орнаментовані. Лише одна пластина панцира з кургана № 524 біля Жаботина має орнаментацию у вигляді півкола з рельєфних крапок, вибитих вістрям із зворотного боку (табл. II, 4).

Пластини кріпилися на основі за допомогою м'якого зв'язку — жил або тонких ремінців. На багатьох фрагментах основи, що збереглися, помітні шкіряні ремінці товщиною до 2 мм.

Набори з пластин, кріплених за допомогою металевго дроту, знайдені в кургані № 401 біля Журовки і в деяких інших курганах, відносяться не до панцирів, а до покриття щитів. Жорсткий зв'язок перетворив би гнучкий, зручний для бою доспіх у нерухому кірасу. Значно простіше і легше можна було б викувати панцир із суцільного листа заліза, але гострі кінці дротяного зв'язку зробили б неможливим носіння панцира. Навіть одяг з досить товстої тканини не міг би захистити тіло від травмування. Е. Е. Ленц помилково пояснював такий спосіб кріплення «місцевою тубільною роботою з її первісними міцно закоренілими прийомами»<sup>70</sup>.

<sup>66</sup> Е. Н. Міннс, Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, стор. 231, рис. 134; Л. Мацулевич, Бляхи-обереги сарматского панциря, СГЭ, вып. IV, Л., 1947, стор. 7, рис. 3. Панцир із Зубова хутора є найбільш пізнім з відомих нам доспіхів, в якому були використані пластини, виготовлені з бронзи та заліза (Л. Мацулевич, вказ. праця, стор. 6—7).

<sup>67</sup> Э. Э. Ленц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 57.

<sup>68</sup> ДБК, т. I, стор. 182.

<sup>69</sup> А. Лаппо-Данилевский, Скифские древности, СПб., 1887, стор. 94; Э. Э. Ленц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 54.

<sup>70</sup> Э. Э. Ленц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 58.

Відомості про те, що панцирні пластинки з кургана, розкопаного в Керчі Ашиком в 1838 р., «кріпилися на шкіряній основі (частини її збереглися) за допомогою невеликих бронзових заклепаних цвяхів...»<sup>71</sup>, можливо, помилкові. На деяких частинах шкіряної основи тонкі ремінці до такої міри були просякнуті окислами бронзи, що їх міцність не наба-

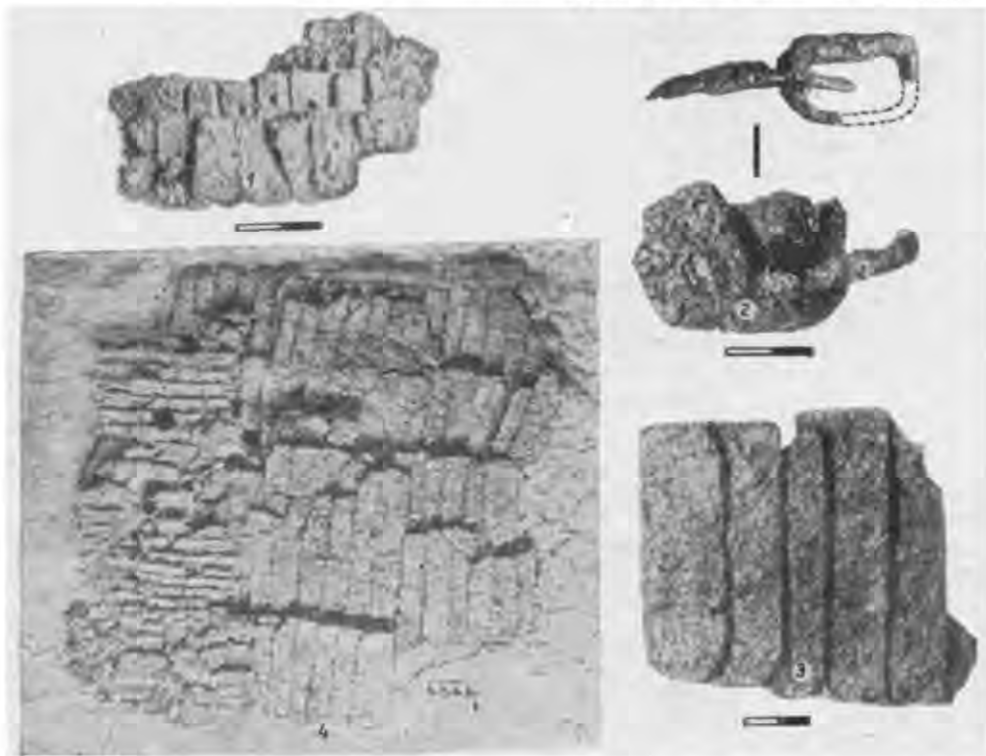


Рис. 6. Залишки панцира з кургана 2 біля с. Кірово.

1 — пластини набору рукавів; 2 — пластини з обоймою; 3 — пластини набору; 4 — загальний вигляд.

гато поступається перед міцністю пластин. Тому частина ремінного зв'язку інколи легко могла бути прийнята за бронзу.

Пластини набору набиралися знизу вгору горизонтальними рядами на шкіряній основі. Винятком є набір нагрудної частини панцира з кургана № 7 групи «П'ять братів», що складався з пластин, які утворювали два концентричні кола<sup>72</sup>.

Кожна пластина набору була зв'язана з двома сусідніми тонкими шкіряними ремінцями, що проходили крізь отвори в її верхній частині. Внаслідок того, що кожна пластина перекриває сусідню, отвір верхньої пластини знаходився над крайнім отвором сусідньої.

При наборі застосовувалися два прийоми розміщення пластин — правий (рис. 6, 3) або лівий (правий край однієї пластини закриває лівий сусідньої в першому випадку чи навпаки — в другому). В більшості випадків був використаний лише один принцип набору. Дуже рідко зустрічається сполучення цих двох прийомів. Тоді кожний парний ряд набраний з пластин, розміщених в одному порядку, а непарний — в протилежному. Таким способом набраний панцир з другого Семибратнього кургана (табл. 1, 2). Інколи пластини верхнього ряду дещо зміщені в

<sup>71</sup> ДБК, т. I, стор. 182.

<sup>72</sup> В. П. Шилов, Раскопки Елизаветовского могильника в 1954—1958 гг., Известия Ростовского областного музея краеведения, № 1(3), 1959, стор. 22, рис. 2, 2.

бік відносно пластин ряду, розташованого нижче, тому верхня пластина знаходилася не безпосередньо над нижньою, а перекривала стик між двома сусідніми нижніми пластинами.

Пластини верхнього ряду прикривали нижні на  $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$  їх висоти. Такий принцип набору пластин забезпечував високий ступінь надійності доспіху.

Пластини нижнього ряду панцирів інколи мали іншу форму, профіль та розмір, ніж решта набору. Вони поділяються на два види. До першого відносяться масивні прямокутні пластини із злегка закругленими нижніми кутами. Їх розмір доходить до  $9,5 \times 3$  см. На всіх цих пластинах, крім отворів, що знаходяться вздовж верхнього краю, звичайно є один чи два отвори вздовж одного з країв. Розташування отворів біля одного з країв залежить від того, як набрано пластини — зліва направо чи навпаки.

Такі пластини входять до складу панцирів, знайдених в курганах № 491 біля Мокіївки, № 396 і 401 біля Журовки, № 1 біля Борисполя, біля Лозової, № 9 (74) курганної групи «Солоха», в Кам'яній Могилі, Деевому кургані, № 1 *г* біля Аджігола, № 4, 8 і 14 групи «Частих», № 1 біля с. Російська Тростянка. Такі ж саме пластини доспівів відомі з приміщень № 38 і 4 Кармір-Блура<sup>73</sup>. Верхня частина панцира з кургана № 5 біля станиці Єлизаветинської була набрана з дрібних пластин, а нижче пояса знаходились великі пластини<sup>74</sup>.

Пластини другого виду трохи вужчі та довші, ніж описані вище. Якщо пластини першого виду, як правило, прямі, то ці пластини сильно вигнуті у дугу; край деяких трохи загнуті всередину, інколи мають S-подібний профіль. Такі пластини входили до складу наборів панцирів з курганів № 3 біля Мастюгіно, № 1 біля Ново-Григорівки і біля Серватинців. Пластини, що мають S-подібний профіль, які, за думкою С. М. Замятнина<sup>75</sup>, відносяться до обрамлення коміра, мабуть теж відносилися до набору подолу доспіху. На користь цього припущення свідчать залишки панцирів з Мелітопольського (табл. I, 3, 4) і Крячківського курганів (табл. I, 1) та кургана 490 біля Мокіївки (табл. I, 5). У всіх випадках ці пластини розташовані нижче дрібних пластин і завершують ряди набору.

На панцирі з Мелітопольського кургана S-подібні пластини були розташовані у нижній частині і утворювали один або два ряди (табл. I, 3, 4). Пластини подібного профілю мають велику схожість з пластинами набору захисних бойових поясів, що походять з фонду О. О. Бобринського з розкопок в колишньому Роменському повіті та кургана № 2 біля Шучинки<sup>76</sup>. Широкі захисні пояси використовувалися як доповнення до короткого панцира. Пізніше вони увійшли до складу панцирного набору, як його невід'ємна частина.

Металевий набір рукавів складався з пластин різної форми та розміру. Панцири з курганів № 396 і Г біля Журовки, № 31 групи «Частих», № 2 біля Кірово (рис. 6, 1) мали рукави, набрані з пластин тієї ж форми, що і решта набору. Максимальний розмір цих пластин  $2 \times 1$  см. Можливо, що невеликі пластинки, які входили до складу наборів, де переважають пластини більшого розміру, відносяться до набору рукавів. Але сильна зруйнованість багатьох панцирів не дозволяє у більшості випадків виділити їх з складу всього набору.

Зовсім іншої форми пластини в наборі рукавів панцирів з курганів № 9 (74) групи «Солоха», Мелітопольського та кургана біля Бориспо-

<sup>73</sup> Б. Б. Пиотровский, Кармир-Блур, т. III, Ереван, 1955, стор. 35—36.

<sup>74</sup> ОАК за 1909—1910 рр., стор. 145.

<sup>75</sup> С. Н. Замятнин, Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем, СЛ. VIII, стор. 41.

<sup>76</sup> Є. В. Черненко, Скифські бойові пояси, Археологія, т. XVI, стор. 41.

ля<sup>77</sup>. Пластини у них вузькі та довгі (максимальний розмір  $8 \times 1$  см), вигнуті дугою. На відміну від пластин, що були описані вище, вони кріпилися на основі не вертикально, а горизонтально. Ряди пластин з'єднувалися між собою досить щільно. Під їх краями знаходився товстий шар шкіри. В Бориспільському панцирі найбільш вразливе місце — там, де з'єднувалися ряди пластин, було перекрито додатковим рядом мен-

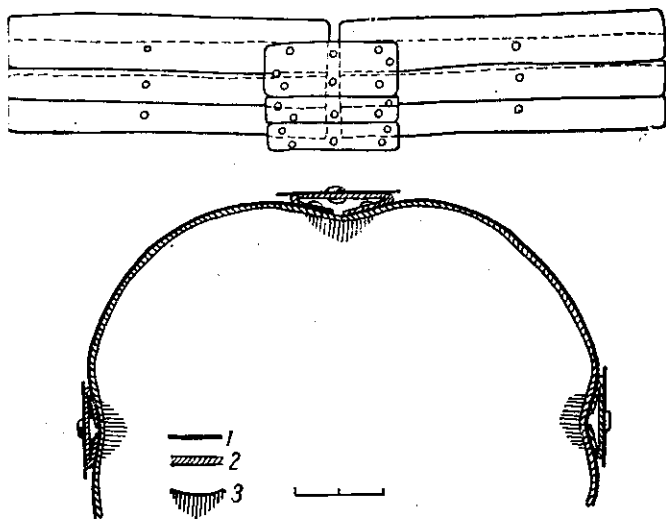


Рис. 7. Реконструкція набору рукава панцира з Борисполя.  
1 — залізо; 2 — шкіряна основа; 3 — хутро (?).

ших за розміром пластин. Крім шкіри, за думкою Б. А. Шрамка, в місці з'єднання пластин знаходився ще товстий шар хутра, який захищав руку від травмування гострими краями пластин (рис. 7). В декоративних цілях між рядами залізних пластин панцира з кургана № 9 (74) групи «Солоха» знаходилася бронзова пластина тієї ж форми та розміру. Мабуть, ці панцири мали довгі рукави. Такий досить досконалий спосіб набору, що забезпечував максимальну рухомість в ліктьовому суглобі, відомий лише в IV—III ст. до н. е.

Інший принцип набору рукавів був використаний в панцирі з другого Семибратнього кургана. Пластини довжиною до 15,5 см були розташовані вздовж рукава (табл. III, 1). Такі панцири, мабуть, мали короткі рукави, не то довгі пластини сковували б рухи рук.

Сильна зруйнованість більшості панцирів не дозволяє з'ясувати способи з'єднання рукавів з основною частиною доспіху.

До складу багатьох панцирів входять пластини, зроблені з заліза та бронзи. Найчастіше встановити їх взаємне розміщення неможливо. За думкою Е. Е. Ленца, бронзові пластини, що входили до набору залізних панцирів, «становили окремі більш або менш самостійні частини броні у вигляді зап'ясть, комірив»<sup>78</sup>. Нижня частина панцира з Костромського кургана була набрана з бронзи, верхня — з заліза<sup>79</sup>. Панцир з Деєва кургана складався майже з однакової кількості залізних та бронзових пластин. На деяких бронзових пластинах збереглися залишки заліза. Можливо, цей панцир, як і згаданий вище панцир з Кам'ян-

<sup>77</sup> Висловлюю щиро подяку Б. М. Гракову, Г. І. Мелюковій та О. І. Тереножкіну за дозвіл використати матеріал з їх ще неопублікованих розкопок.

<sup>78</sup> Э. Э. Ленц, Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ г. Журовки, Киевской губ., ИАК, № 14, стор. 59.

<sup>79</sup> ОАК за 1897 р., стор. 13.





Табл. III. Залишки панцира з IV Семибратнього кургана.

1 — пластина набору рукавів; 2 — нагрудна пластина; 3 — пластина набору; 4 — дуговидна пластина; 5 — фрагмент опліччя; 6 — шкіряна основа рукава.

ського, був набраний з пластин, виготовлених з різного металу, розміщених у шаховому порядку (рис. 2). Немає сумніву, що це робилося у декоративних цілях.

Для зручності одягання доспіх інколи складався з двох частин — нагрудної та наспинної, які зв'язувалися на плечах та боках. В кургані № 1 біля Аджігола ці дві частини лежали окремо<sup>80</sup>.

Переважає кількість панцирів, можливо, мала вигляд двобортної куртки, верхня пола якої перекривала нижню так, що місце з'єднання їх ремінцями знаходилося збоку. Прикладом такого панцира, мабуть, може бути середньовічний китайський доспіх<sup>81</sup>. Форма його пластин, їх взаємне розміщення, принцип набору тотожні панцирам скіфського часу (рис. 8).

Розріз на боці добре помітний на панцирі кінного воїна Солохського гребеня. В кургані № 2 біля с. Кірово частини набору рукава лежали на внутрішньому боці пластин, що захищали спину (рис. 6, 4). Таке положення пластин рукава можна пояснити лише наявністю розрізу на боці. На краях його, мабуть, знаходились розташовані попарно металеві обойми (рис. 6, 2), крізь які проходили шкіряні ремінці, що зв'язували доспіх<sup>82</sup>. На кінцях ремінців були залізні ворворки. На лицьовому боці пластин панцира з кургана № 491 біля Мокіївки збереглися залишки цих ремінців.

О. О. Бобринський, М. Є. Браценбург, Є. Ф. Покровська відзначали часте знаходження ворворок разом з залишками панцирів<sup>83</sup>. Кількість ворворок, які скоріше за все можна пов'язати з панцирами, коливається від 2 до 6. Найчастіше їх кількість парна. Переважає більшість ворворок зроблена з бронзи. Вони знайдені разом з панцирами в курганах № 2 (5), 31, 38 групи «Частих», біля с. Гусельщикова, № 9 (74) групи «Солоха», біля с. Фруктове, № 490 і 491 біля Мокіївки, біля с. Кошарка та № 396 біля Журовки.

Залізні ворворки зустрічаються в невеликій кількості — кургани № 2 біля Кірово, біля Кулешівки, № 400 біля Журовки. Залізна ворворка з кургана № 9 (8) групи «Частих» вкрита лускою, що імітує набір панцира. Кістяні ворворки знайдені лише в курганах № 11 (16) біля сс. Мастюгіно та Мокіївки (розкопки Є. Ф. Покровської).

Деякі панцири були прикрашені зображеннями, виконаними у звіриному стилі.<sup>84</sup> Рельєфні грифони знаходяться на плечах панцира стели з фонду Краснодарського музею<sup>84</sup> (рис. 9). На грудях цього панцира було зображення, яке О. О. Міллер не міг пояснити. За думкою П. М. Шульца, це — олень у летучому галопі<sup>85</sup>. Можливо, прикрасами панцирів є і золотий олень з Куль-Оби та «золота пластинка у вигляді оленя» з кургана біля с. Табурище<sup>86</sup>. В кургані № 400 Журовської групи разом з залишками панцира знайдені дві великі бронзові пластини у вигляді голів лева та корови<sup>87</sup> (лосихи — за думкою Г. І. Мелюкової)<sup>88</sup>. Крім цих прикрас, виконаних у звіриному стилі, Г. І. Мелюкова

<sup>80</sup> M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Sonderabdruck aus Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, стор. 15.

<sup>81</sup> B. Laufer, Chinese clay figures, part I, Prolegomena on the history of defensive, armour, Field museum of Natural history, Chicago, 1914.

<sup>82</sup> Е. В. Черненко, Раскопки скифских курганов на Никопольщине в 1961 г., ЗОАО, т. 35 (2), Одесса, 1965.

<sup>83</sup> ИАК, № 14, стор. 12; ЖРБ, 1908, стор. 134; Є. Ф. Покровська, вказ. праця, стор. 150.

<sup>84</sup> А. М. Міллер, Новый источник к изучению связи Скифии с Кавказом, ИРАИМК, т. IV, Л., 1925, стор. 109, рис. 9, 10.

<sup>85</sup> Допоміць П. М. Шульца на XII конференції ІА АН УРСР в 1964 р.

<sup>86</sup> ИАК, № 65, стор. 163—164.

<sup>87</sup> ИАК, № 14, стор. 12—13, рис. 23—24.

<sup>88</sup> Г. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Кандидатская диссертация, стор. 224.

виділила іншу групу прикрас—круглу бронзову<sup>89</sup> пластину з головою Медузи Горгони з четвертого кургана групи «Сім братів» (табл. III, 2)<sup>90</sup> та трипроменеву зірку з кургана 2 біля станиці Єлизаветинської<sup>91</sup>.

До складу інвентаря другого кургана групи «Сім братів» входить тонка срібна з золотою обкладинкою в деяких місцях пластина, що зображує олениху з оленям та орла, що нападає на зайця<sup>92</sup>. За думкою



Рис. 8. Середньовічний панцир.

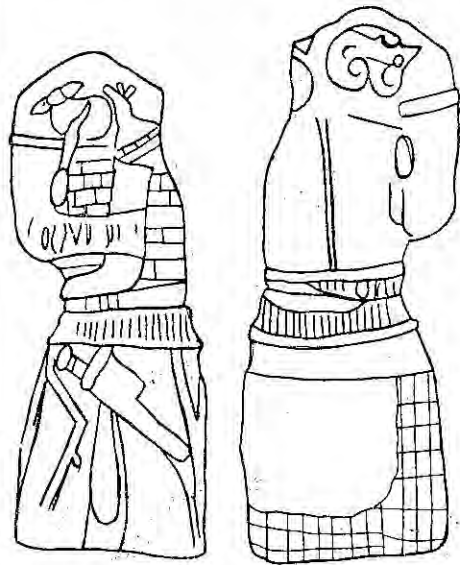


Рис. 9. Стела воїна з фонду Краснодарського музею.

Л. Стефані, І. Толстого та Н. Кондакова, пластина прикрашала панцир<sup>93</sup>. Але навряд чи це припущення відповідає дійсності, бо зроблена з тонкого срібла ламка пластина, якби її помістили на рухомій поверхні панцира, неминуче була б зруйнована. Вона, скоріше за все, кріпилася на жорсткій нерухомій основі. Мабуть, має рацію А. П. Манцевич, яка вважає, що ця пластина прикрашала не панцир, а налуччя<sup>94</sup>. Це припущення тим більш ймовірне, що знайдена в цьому ж кургані нижня частина налуччя (?) — тонка золота пластина, на якій зображена сцена терзання кам'яного козла крилатим левом,— має цілий ряд стилістичних особливостей, які, на нашу думку, зближують її з пластиною, описаною вище. Можливо, ці дві пластини були частинами одного і того ж предмета — налуччя.

Привертає увагу певний вибір сюжетів для прикрас — Горгона, лев, грифон, олень, які символізують жах, силу, швидкість.

Як ми говорили вище, панцири знаходились у могилах в дуже зруйнованому стані. Але навіть тоді, коли дослідникам пощастило і бу-

<sup>89</sup> В літературі поряд з вірними твердженнями про те, що ця пластина зроблена з бронзи (М. Е б е г т, *Reallexikon der Vorgeschichte*, т. XII, Berlin, 1928, стор. 86. § 6; Е. Н. М і п п с, вказ. праця, стор. 213), існують помилкові згадки про те, що пластина нібито виготовлена з тонкого срібла (ІАК, № 65, стор. 3; Б. Д. Ф и л о в, *Надгробникъ могили при Дуванлий въ Пловдивско, София, 1934, стор. 217*).

<sup>90</sup> ІАК, № 65, стор. 4, рис. 1.

<sup>91</sup> Там же, стор. 2, додатковий малюнок.

<sup>92</sup> ОАК за 1876 р., стор. 120; Атлас, табл. IV, 1—3.

<sup>93</sup> Л. Стефані, *Объяснение некоторых художественных произведений, открытых в Южной России в 1875 г.*, ОАК, 1876, стор. 125, 145, 154; И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 127.

<sup>94</sup> А. П. Манцевич, *Шейные уборы скифского периода*, КСИИМК, вып. XXII, М., 1947, стор. 71.

ли знайдені цілі доспіхи (Щучинка, Старша Могила, Вереміївка, Оксютинці, Солоха та ін.), не було зроблено навіть спроби вивчити їх будову. У кращому випадку обмежувалися лише схематичним малюнком на загальному плані могили. Тільки у двох випадках панцири були взяті монолітом (на жаль, лише їх залишки — з кургана № 491 біля Мокіївки, розкопаного М. Є. Бранденбургом, та кургана № 2 біля с. Кірово, розкопаного О. І. Тереножкіним).

Перша і єдина спроба<sup>95</sup> реконструкції панцира була зроблена М. Є. Бранденбургом на матеріалі розкопок кургана № 491 біля Мо-



Рис. 10. Панцир з кургана 491 біля Мокіївки.  
1 — загальний вигляд поховання; 2 — реконструкція панцира.

кіївки. Реставрація цього панцира була проведена працівниками Артілерійського музею<sup>96</sup>. Ось як писав про цю знахідку в листі до В. В. Хвойка автор розкопок: «панцир... був знайдений на кістяку, але, на нещастя, вже розбитий і в безладді, тому що верхня частина кістяка, видимо, була порушена і частково розкидана сучасними грабіжниками. Зараз лише одна надія, чи не вдасться підібрати розкидані його уламки на підставі деяких досить великих уламків, які зберегли, можливо, своє початкове місце, але чи вдасться це — не знаю» (рис. 10, 1)<sup>97</sup>. «На підставі фрагментів панцира, що зберегли приблизно своє початкове положення, і після підбора до них інших розкиданих уламків...»<sup>98</sup> була зроблена його реконструкція. Панцир мав вигляд короткої безрукавної сорочки з глибоким викотом на грудях та спині (рис. 10, 2)<sup>99</sup>. Проте правильність цієї реконструкції викликає сумнів. Судячи з фотографії моноліта та опису знахідки, верхня частина доспіху була майже повністю зруйнована. Її стан не дозволяв вірно відтворити початковий вигляд цієї частини панцира. Взагалі панцири такого вигляду не відомі ні по їх зображеннях на предметах торевтики, ні по польових малюнках цілих панцирів з дореволюційних розкопок.

<sup>95</sup> На наш погляд, спроба графічної реконструкції панцира IV—III ст. до н. е. з городища Чирік-Рабат у Середній Азії, запропонована С. П. Толстовим (С. П. Толстов, По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962, стор. 142, рис. 82, *д, е, ж*), є невдалою.

<sup>96</sup> ЖРБ, 1908, стор. 133.

<sup>97</sup> Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, 0—3, № 98.

<sup>98</sup> ЖРБ, 1908, стор. 133.

<sup>99</sup> АДЖ, 1914, стор. 336, рис. 63, 64.

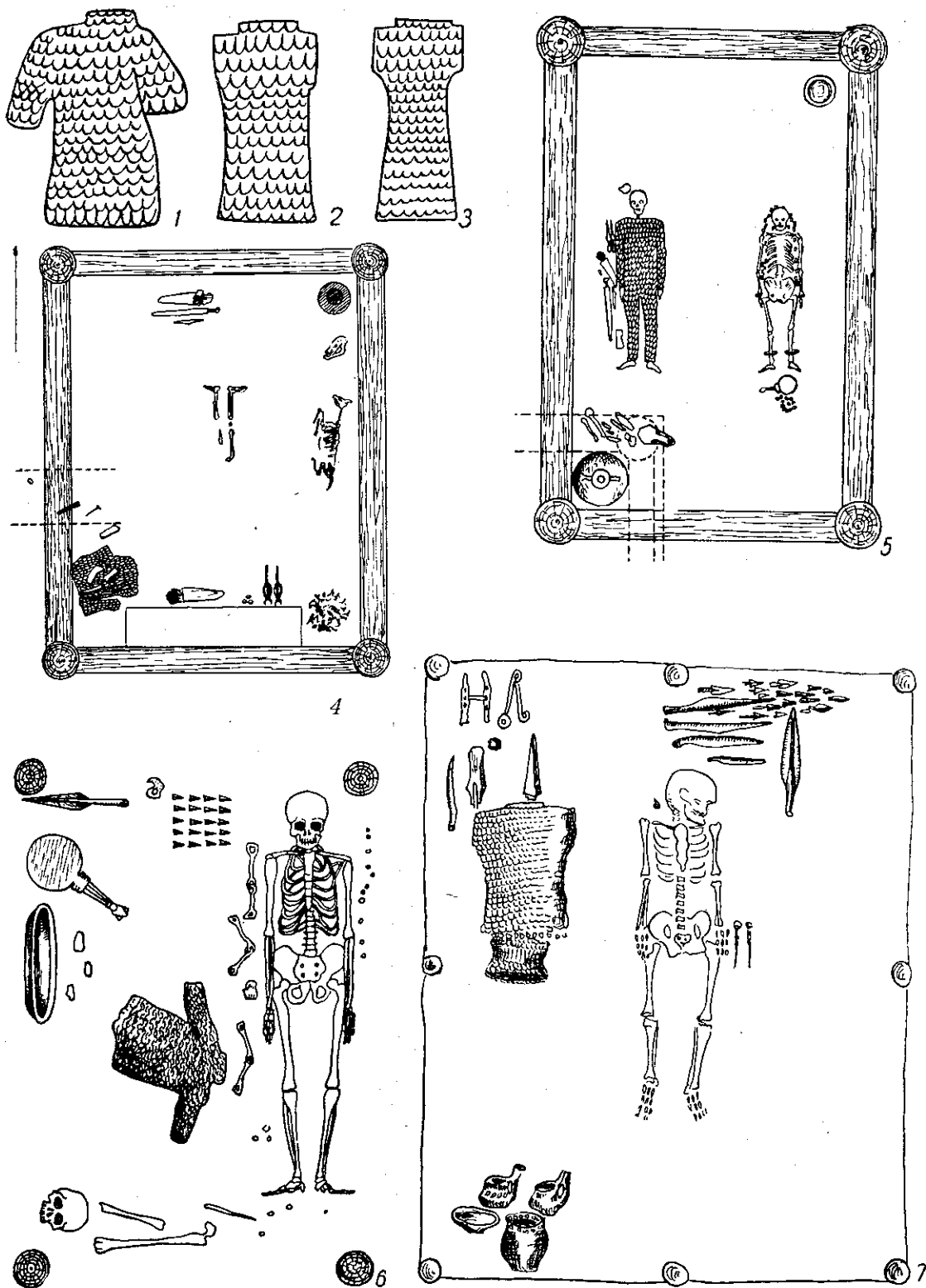


Табл. IV. Зображення панцирів на планах поховань.

1 — панцир з Солохи; 2 — панцир з Вереміївки, курган 1; 3 — панцир з Вереміївки, курган 3; 4 — Старша Могила; 5 — Оксютинці, курган 3; 6 — Гуляй-Город, курган 38; 7 — Щучинка, курган 2.

Внаслідок великої зруйнованості панцирів скіфського часу належність переважної більшості їх до того чи іншого виду встановити неможливо.

Зображення панцирів на предметах торевтики, стелах і планах могил, опис у звітах та публікаціях дають можливість поділити частину їх на кілька видів<sup>100</sup>: панцири-нагрудники, панцири з довгими або короткими рукавами, панцири з опліччям.

### Панцири-нагрудники

На плані поховання в кургані № 2 біля с. Щучинки, розкопаного В. В. Хвойкою, зображений панцир, що має вигляд сорочки з ледве наміченими рукавами та невисоким коміром (табл. IV, 7). В листі до М. Є. Бранденбурга автор розкопок пише, що панцир «так і лежав, як зображено на малюнку,— ззаду не було нічого і лише передня частина була нашіта на тканину» (курсив наш.—Є. Ч.)<sup>101</sup>. Тобто набір знаходився лише на грудях. Панцир був короткий і його доповнював широкий захисний пояс, вкритий металевим набором<sup>102</sup>. Якщо судити з малюнків, вміщених в альбомах до звітів В. В. Хвойка про його розкопки біля Вереміївки (табл. IV, 2, 3), такі саме панцири були виявлені в курганах № 1, 2, 3. Це припущення тим більше ймовірне, що публікація про ці розкопки містить твердження про те, що місцеві жителі, які пограбували курган № 2, забрали «бронзовий панцир, що знаходився на грудях покійного»<sup>103</sup>.

В 1872 р. в гробниці на схилах г. Мітридат (Керч) були знайдені уламки нагрудника<sup>104</sup>. Можливо, йдеться про набірний панцир. Пластини панцирних нагрудників знайдені також в курганах № 31 біля с. Бобринці<sup>105</sup>, № 1 біля с. Вовківців<sup>106</sup> та № 490 біля с. Мокіївки.

Очевидно, такі панцири не набули помітного поширення. За повідомленнями Геродота, панцир повинен був захищати тулуб воїна з усіх боків<sup>107</sup>.

### Панцири з довгими рукавами

Панцири мають вигляд сорочки з довгими рукавами, що інколи доходили до зап'ястя, і невеликим коміром. Вони були знайдені в курганах № 38 біля с. Гуляй-Города (табл. IV, 6)<sup>108</sup>, № 3 біля с. Оксютинців (табл. IV, 5)<sup>109</sup>, Старшої Могили (табл. IV, 4)<sup>110</sup>, Солохи (табл. IV, 1). Їх зображення помітні на планах могил, вміщених в публікаціях, і на неопублікованому плані поховання в кургані Солоха, зробленому рукою О. О. Бобринського<sup>111</sup>. Залишки таких саме панцирів знайдені О. І. Тереножкінем в курганах № 2 біля с. Кірово, Мелітопольському № 3, під Борисполем та Б. М. Граковим і Г. І. Мелюковою в кургані № 9 (75) групи «Солоха». Можливо, такий доспіх зображений і на золотій пластині з Гермесового кургана (рис. 11)<sup>112</sup>.

<sup>100</sup> Маються на увазі лише панцири з суцільним металевим покриттям. Про панцири з частковим металевим покриттям та шкіряні доспіхи див. нашу статтю «Шкіряні панцири скіфського часу», Археологія, т. XVII, К., 1964.

<sup>101</sup> Науковий архів ІА АН УРСР, ф. 2, 0—3, № 1106.

<sup>102</sup> Є. В. Черненко, Скіфські бойові пояси, Археологія, т. XVI, стор. 37, рис. 6.

<sup>103</sup> І. А. Линниченко, О новейших раскопках Хвойки, ЗООИД, т. XXIII, (приложение), Одесса, 1901, стор. 73.

<sup>104</sup> ОАК за 1872 р., стор. XVI.

<sup>105</sup> Смела, т. III, 1901, стор. 109.

<sup>106</sup> ДП, т. II, табл. VII.

<sup>107</sup> Геродот, История греко-персидских войн, пер. Мищенко, т. I, К., 1882, стор. 94.

<sup>108</sup> Смела, т. I, 1887, стор. 100—102.

<sup>109</sup> МРЗ, 1908, стор. 103; Смела, т. II, стор. 167.

<sup>110</sup> МРЗ, 1908, стор. 93, рис. 45.

<sup>111</sup> Науковий архів ЛВІА АН СРСР, сховище креслень, № 470.

<sup>112</sup> АДЖ, Атлас, 1913, табл. XXXV, 2.

Більшість цих панцирів, мабуть, мала на боці розріз, що полегшувало одягання доспіху. Панцири цього виду використовувалися починаючи з VI ст. до н. е. (Старша Могила, Турія) до IV—III ст. до н. е. (Солоха).

### Панцири з опліччям

Прикладом цього виду панцирів є доспіх, в який одягнутий кінний воїн Солохського гребеня (рис. 12). Панцир має таку ж саму будову,



Рис. 11. Золота пластина з Гермесового кургана.

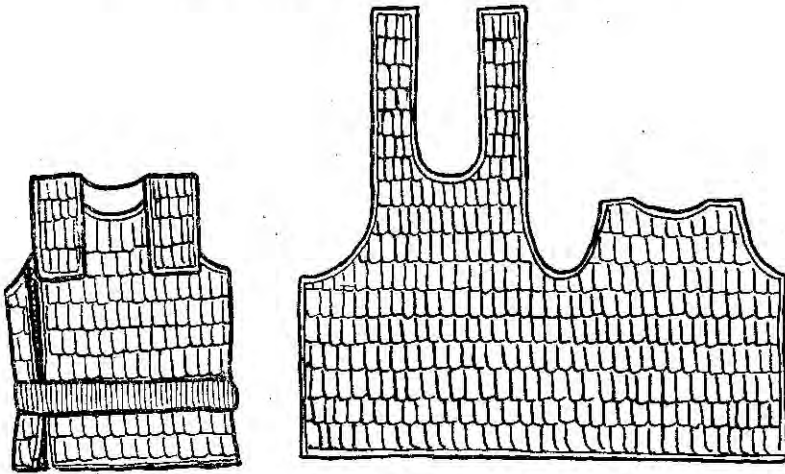


Рис. 12. Реконструкція панцира кінного воїна Солохського гребеня.

що і шкіряний панцир з металевим набором пішого воїна<sup>113</sup>. Він був викроєний таким чином, що від верхньої частини спини відходять дві довгих смуги, які заходять на груди у вигляді опліч прямокутної форми. Пластини набору мають видовжену форму, трохи загострені у нижній частині, краї панцира обшиті шкіряною смугою. На правому боці

<sup>113</sup> Є. В. Черненко, Шкіряні панцири скіфського часу, Археологія, т. XVII, стор. 149, рис. 5.

панцира зроблений розріз. Верхню його частину вкриває нижній край опліч. Як з'єднувалися краї розрізу і опліч з нагрудною частиною, не відомо. Мабуть, це робилося за допомогою шкіряних ремінців<sup>114</sup>. Можливо, що саме такий залізний панцир з бронзовим опліччям був знайдений в кургані № 5 біля станиці Єлизаветинської<sup>115</sup>. Очевидно, в подібний доспіх одягнутий і воїн, зображений на кілику з Березані<sup>116</sup>.

Серед панцирів з опліччям виділяється група панцирів, що мають невеликі рукави. Залишки такого панцира були знайдені в четвертому



Рис. 13. Панцир з IV Семибратнього кургана (реконструкція).

Семибратньому кургані, розкопаному в 1875 р. В. Г. Тізенгаузен<sup>117</sup>. Опис і реконструкція його виконані на підставі знайомства з цими залишками (частини шкіряної основи, пластини, прикраси), що зберігаються в Державному Ермітажі, та по їх дуже вдалим фотографіях з фотоархіву ЛВІА АН СРСР, зроблених незабаром після розкопок (табл. III). Цей панцир мав вигляд сорочки з короткими рукавами та опліччям, суцільно вкритої бронзовим набором. Рукави були набрані з довгих вузьких пластин, розташованих вздовж. На краях опліч знаходились бронзові ворворки (мабуть, такі ж саме ворворки розміщалися і на нагрудній частині). На грудях панцир був прикрашений бронзовою пластиною із зображенням голови Медузи Горгони (рис. 13). Може, таку ж саме або дуже близьку будову мав доспіх, зображений на стелі воїна із збірки Краснодарського музею (рис. 8), хоча форма опліч дещо відрізняється від опліч попереднього доспіху. Вздовж плечей та рукавів іде рельєфний валик, що нагадує валик на одязі воїна, зобра-

<sup>114</sup> Опис зроблений на підставі фотографій, вміщених в праці А. П. Манцевич «Золотий гребень із кургана Солоха», Л., 1962.

<sup>115</sup> ОАК за 1909—1910 рр., стор. 145.

<sup>116</sup> В. В. Лапін, Раскопки поселения на о. Березань в 1960 г., КСИА, № 11, К., 1961, стор. 47, рис. 2.

<sup>117</sup> МРЗ, стор. 103.



женого на пластині з Аму-Дар'їнського скарбу<sup>118</sup>. На зворотному боці Краснодарської стели нижче панцира добре помітні сітчасті насічки, що, мабуть, імітують панцирний набір. Воїн, зображений на цій стелі, крім панцира, можливо, мав пластинчастий доспіх, що захищав стегна, подібний тому, в який був одягнутий воїн з кургана № 3 біля Оксютинців (табл. IV, 5). Цей досить розвинений тип панцирів використовувався з V ст. до н. е.

Панцири типу кірас, що були найбільш поширеним видом захисної зброї античного світу, не набули скільки-небудь помітного поширення



Рис. 14. Панцир з кургана 5 біля ст. Єлизаветинської (деталь).

в Скіфії та на сусідніх територіях (крім Фракії). Нам відомі лише три знахідки таких панцирів — бронзова нагрудна частина кіраси, прикрашена головою Медузи Горгони, з кургана № 5 біля станиці Єлизаветинської (рис. 14)<sup>119</sup>, з кургана № 1 біля с. Прохорівка<sup>120</sup> та з комплексу, що походить з села Бобуй (Молдавія)<sup>121</sup>.

Панцири з Єлизаветинської та Прохорівки склалися з двох частин — нагрудної та наспинної, що зв'язувалися у верхній частині. Від залізного панцира з Бобуя збереглися лише дві бронзові круглі орнаментовані бляшки, що прикрашали груди (рис. 15). Під бронзою зберігся досить товстий шар заліза. Характерно, що цей тип доспіху не набув поширення серед племен Скіфії. Кіраси знайдені або на самих кордонах Скіфії, або за її межами. Всі знахідки датуються досить пізнім часом — IV—III ст. до н. е.

Поява панцирів та їх широке поширення викликало зміну і наступальної зброї. Наконечники списів стають вузькими та витягнутими, що робило їх більш пристосованими для боротьби з панцирними воїнами<sup>122</sup>. Змінюється і форма наконечників стріл — від плоскої до трило-

<sup>118</sup> И. Толстой и Н. Кондаков, вказ. праця, стор. 50, рис. 35.

<sup>119</sup> ИАК, № 65, стор. 1—2, рис. на стор. 2.

<sup>120</sup> М. И. Ростовцев, Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма, МАР, № 37, Пг., 1918, стор. 5—6 і далі, рис. 5—16.

<sup>121</sup> Отчет императорского Российского исторического музея за 1908 г., М., 1909, стор. 14, табл. I, б.

<sup>122</sup> А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Автореферат кандидатской диссертации, стор. 17.

патевої та тригранної, зближуються трилопатеві з тригранними<sup>123</sup>.

Покриття шкіряної основи металевим набором, вдале розміщення його забезпечувало високий ступінь надійності доспіху. Панцир міг врятувати воїна від удару стріли або списа із значної відстані, послаблював силу удару акінаком або списом зблизу. По ньому могло сковзнути лезо бойової сокири. Геродот вказував, що коли в битві при Єріфрах Масістій, який мав золотий панцир з лусок, впав, «удари по панциру не призводили ніякої дії, доки хтось не помітив цього і не вразив Масістія в око»<sup>124</sup>. Ксенофонт в «Анабазісі» писав, що у двобої з Артаксерксом Кір «вразив його в груди і поранив крізь панцир...»<sup>125</sup>

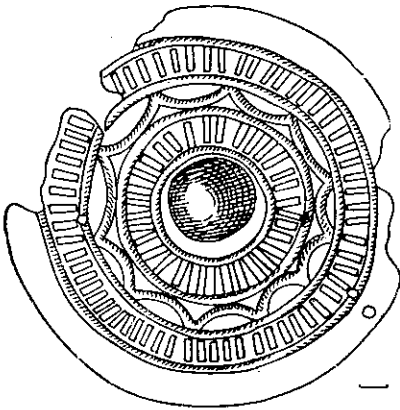


Рис. 15. Частина кіраси з Бобуя (Молдавія).

Панцир, що був набраний з великої кількості металевих пластин, мав досить значну вагу і певною мірою завважав рухам. Але зроблений із шкіри та дрібних частин набору, він щільно облягав тулуб воїна, і ця вага, за словами Ксенофонта, «розподіляється по різним місцям: частину її несе ключиця і надпліччя, частину — плечі, частину — груди, частину — спина, частину — живіт, так що він майже не схожий на ношу, а скоріше на предмет, що прикладений до тіла»<sup>126</sup>. Ці слова визначного знавця військової справи, професійного воїна Ксенофонта більше відносяться до на-

бірних панцирів, ніж до кірас, які, мабуть, він мав на увазі.

Панцири знаходились на озброєнні важкої кінноти місцевих племен Північного Причорномор'я, лісостепу та Прикубання. Про це свідчить досить нерідке їх знаходження в курганах, де виявлені поховання бойових коней або велика кількість вузди, яка покладена замість коней.

Найбільш яскраво це помітно на прикладі Посулля. В Старшій Могилі було знайдено залишки понад 16 вуздечок, в Шумейківському кургані — 20, в кургані № 2 біля с. Оксютинці, розкопаному С. А. Мазаракі, — не менше 12<sup>127</sup>. У 13 курганах степу, де були знайдені панцири, виявлені поховання верхових коней<sup>128</sup>. Мабуть, немає жодного кургана, де були знайдені панцири, в інвентар якого не входила б досить значна кількість предметів кінської зброї. У панцири одягнуті кіннотники, зображені на Солохському гребені, Гермесовій пластині. На Донецькій та Краснодарських стелах воїнів, одягнутих у панцири, є зображення нагаїв — неодмінної частини зняряддя вершника.

За думкою Б. М. Гракова, Г. І. Мелюкової та В. Д. Блаватського, панцири мала лише скіфська аристократія; до рядового населення вони не попадали<sup>129</sup>. Це припущення цілком вірне. Досить згадати, що пан-

<sup>123</sup> К. Ф. Смирнов, вказ. праця, стор. 69, 215.

<sup>124</sup> Геродот, IX, 22.

<sup>125</sup> Ксенофонт, Анабазис, I, VIII, 26.

<sup>126</sup> Ксенофонт, Сократические сочинения, III, 10, 13.

<sup>127</sup> В. А. Іллінська, Скіфська вузда VI ст. до н. е., Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 38.

<sup>128</sup> Слід мати на увазі, що в дореволюційний час при розкопках курганів в багатьох випадках не проводилося повне дослідження насипу, де, напевно, могли залишатися невиявлені кінські поховання. За люб'язним повідомленням В. П. Шилова, під час дослідження ним Ушаківського кургана були виявлені кінські поховання, не помічені в ході попередніх розкопок.

<sup>129</sup> Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, М., 1954, стор. 57, 170; А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, Автореферат кандидатской диссертации, стор. 19; В. Д. Блаватский, вказ. праця, стор. 13.

цири були знайдені лише в таких курганах, як, наприклад, Солоха, Мелітопольський, Куль-Оба, Шумейківський, Семибратні, Німфейські, тобто в тих, що належали вищим верствам місцевої знаті.

Інколи панцири зустрічалися і в порівняно небагатих похованнях, інвентар яких складався з озброєння та кінської вузди і які іноді супроводилися також похованням коней. В цих похованнях відсутні цінні речі з срібла та золота. Вони належать професійним воїнам-дружинникам, що становили головну ударну силу війська. До цієї групи відносяться поховання в курганах № 2 біля с. Кірово, біля Борисполя, з курганної групи «Солоха», Крячківський, біля Дніпрорудного, біля Огуза, № 491 біля Мокіївки, біля Шучинки. Характерно, що більшість з них відноситься до IV—III ст. до н. е. В деяких випадках ці кургани розташовані поблизу великих багатих курганів.

Слід відзначити, що повний набір захисного озброєння, прикладом якого може бути паноплія воїна на Солохському гребені, зустрічається порівняно рідко.

Ми цілком поділяємо думку В. Д. Блаватського про те, що «озброєння і спорядження скіфів, головним чином, було місцевого виробництва. Окремі предмети парадного озброєння, зокрема захисні доспіхи, що були придбані, а інколи спеціально замовлені скіфською знаттю в північнопонтійських містах, не могли змінити загальної картини»<sup>130</sup>. Це цілком вірно відносно шоломів, поножів. Що ж до панцирів, то, безсумнівно, що частина їх виготовлена в майстернях античних міст. До них відносяться кіраси з Прохорівки, Бобуя, Єлизаветинської, панцир з Горгоною з Семибратнього кургана, панцири, що мають опліччя, та деякі інші. Але, мабуть, переважна більшість панцирів все ж була виготовлена місцевими зброярами. Про це, на наш погляд, свідчать досить численні знахідки панцирів на поселеннях степу та лісостепу. Мабуть, правий Б. М. Граков, який вважає, що значна кількість панцирів, знайдених в курганах степу, виготовлена в майстернях Кам'янського городища<sup>131</sup>.

Виготовлення панцирів, набраних з багатьох пластин, що було дуже кропіткою роботою, яка вимагала неабияких навиків, великого досвіду і майстерності, свідчить про високий рівень розвитку місцевого ремесла.

На території Північного Причорномор'я в скіфський час виробився досконалий тип захисної зброї вершника — набірні панцири. В сарматський час вони поступово витісняються кольчугами. Залишки кольчуг були знайдені в деяких похованнях, розкопаних М. І. Веселовським на Кубані<sup>132</sup>. Сумарний їх опис, зроблений автором розкопок, не дав можливості простежити процес поступового витіснення кольчуг панцирами, що мало б кардинальне значення для вивчення історії озброєння<sup>133</sup>.

Перші кольчуги, мабуть, являли собою комбінацію з панцирем. Опис такого комбінованого доспіху зроблений Е. Е. Ленцем<sup>134</sup>. Але кольчуги не змогли витіснити набірні панцири, як самостійний тип захисної зброї. Набірні панцири залишалися на озброєнні воїнів до часів середньовіччя на великій території від Японії до Скандінавії.

Деякі прийоми, що застосовувалися при виготовленні скіфських панцирів, без істотних змін використовувалися зброярами часів Київської Русі<sup>135</sup>.

<sup>130</sup> В. Д. Блаватский, указ. праця, стор. 13.

<sup>131</sup> Б. М. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 132.

<sup>132</sup> Н. И. Веселовский, Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 353—354.

<sup>133</sup> Н. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 561.

<sup>134</sup> Э. Э. Ленц, Описание оружия, найденного в Кубанской области, ИАК, № 4, 1902.

<sup>135</sup> А. Ф. Медведев, К истории пластинчатого доспеха на Руси, СА, № 2, 1959.

## ПАНЦИРИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

### Резюме

Наиболее распространенным видом защитного вооружения скифского времени были панцири, покрытые металлическим пластинчатым набором. Они появились в Северном Причерноморье после азиатских походов скифов.

Известные нам 184 находки панцирей довольно неравномерно распространены на территории Европейской части нашей страны. Большинство из них найдено в курганах и поселениях украинской степи и лесостепи, Кубани, нижнего и среднего Дона. В погребениях панцири обычно находятся на погребенном или рядом с ним, на дне могилы в стороне от погребенного, реже — висят на крючьях, в отдельном помещении вместе с другими предметами вооружения и между стенами саркофага и гробницы.

Основным материалом для изготовления панцирных пластин служило железо, изредка употреблялась бронза; встречаются также железные пластины, обтянутые золотом. Известно несколько панцирей, набранных одновременно из железных и бронзовых пластин. В качестве материала для изготовления пластин набора трех панцирей была использована кость. Панцирные пластины имеют продолговатую форму, нижний край иногда закруглен или заострен, а вдоль верхнего края сделаны отверстия для крепления. Рукава панцирей набирали из таких же пластин, но иногда употребляли длинные узкие пластины, прикрепленные горизонтально или вертикально. Основой панцирей служила толстая кожа, для крепления пластин применялись мягкие кожаные ремешки.

Панцири с металлическим набором можно разделить на несколько типов: панцири-нагрудники, панцири с короткими или длинными рукавами, панцири с оплечьями. Большинство панцирей местного производства. Кирасы не получили на юге Европейской части СССР в скифское время заметного распространения. Чаще всего панцири встречаются в курганах богатых воинов-всадников — представителей высших слоев местной аристократии — и воинов-дружинников.

В сарматское время появляются кольчуги. Однако они не смогли полностью вытеснить панцири, которые применялись на протяжении всего средневековья.